

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ГАЛЬМУВАННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЧЕТВЕРТІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

THE MAIN FACTORS INHIBITING THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN THE FOURTH UKRAINIAN REPUBLIC

Курінний С.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

У процесах формування високих показників ступеня розвитку конкретного державного утворення, одну з вирішальних ролей відіграє громадянське суспільство, а точніше його елементи, що утворюють розгалужену систему відповідних інститутів.

Зазначену систему створюють такі основні складові, як різноманітні громадські організації (зокрема й політичні партії), місцеві громади, профспілки, недержавні засоби масової інформації, волонтерські організації, релігійні об'єднання та ін. В умовах функціонуєчій зараз Четвертій української республіки можна спостерігати низку факторів, які фактично гальмують розвиток громадянського суспільства. Перелік таких чинників можна поділити на дві групи – первинні (основні) та другорядні (побічні). Прикладами побічних факторів можуть слугувати відповідні положення Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, що характеризують недоліки роботи державної влади у цій сфері, а саме: недосконалість законодавства, що регламентує функціонування ІГС; недостатнє фінансування з боку державної влади становлення громадянського суспільства; відсутність дієвого механізму захисту від шахрайства та інших зловживань у сфері благодійництва; недостатня практика залучення громадськості до формування та реалізації державної політики і вирішення питань місцевого значення. Група основних факторів зазначеного гальмування складається з трьох чинників. Перший, це фактична незацікавленість з боку значної частини керівництва державно-владних структур в інтенсифікації становлення та розвитку українського громадянського суспільства, а тому здійснення відповідних трансформацій продовжується в обмеженому, керованому та максимально уповільненому форматі. Другий – значний і негативний за своїм змістом, здебільшого малоприхований тиск на функціонування ключових ІГС (політичні партії, медіа, профспілки) як з боку олігархату так і окремих органів влади. Третій, це незавершеність формування відповідних комплексних суспільних потреб стосовно установчих змін в Україні та вироблення оптимальних алгоритмів їх реалізації.

Ключові слова: республіка, громадянське суспільство, правова держава, інститути, стратегія, державна влада, громадяни.

In the processes of forming high indicators of the degree of development of a particular state entity, one of the crucial roles is played by civil society, or rather its elements, which form an extensive system of relevant institutions.

This system is made up of such key components as various public organisations (including political parties), local communities, trade unions, non-governmental media, volunteer organisations, religious associations, etc. In the current situation of the Fourth Ukrainian Republic, a number of factors can be observed that actually hinder the development of civil society. The list of such factors can be divided into two groups – primary (underlying) and secondary (side). Examples of secondary factors include the relevant provisions of the Strategies for promoting the development of civil society in Ukraine, which describe the shortcomings of the state authorities in this area, namely: imperfection of the legislation regulating the functioning of CSIs; insufficient funding by the state authorities for the development of civil society; lack of an effective mechanism of protection against fraud and other abuses in the field of charity; insufficient practice of involving the public in the formation and implementation of state policy and in the The group of the main factors of the above inhibition consists of three factors. The first is the actual lack of interest on the part of a significant part of the leadership of the state authorities in intensifying the formation and development of Ukrainian civil society, and therefore the implementation of the relevant transformations continues in a limited, controlled and maximally slowed down format. The second is the significant and negative pressure on the functioning of key CSIs (political parties, media, trade unions), mostly undisguised, from both the oligarchy and individual government agencies. The third is the incompleteness of the formation of relevant complex social needs regarding the constitutional changes in Ukraine and the development of optimal algorithms for their implementation.

Key words: republic, civil society, rule of law, institutions, strategy, state power, citizens.

Вступ. У процесах формування високих показників ступеня розвитку конкретного державного утворення, одну з вирішальних ролей відіграє громадянське суспільство, а точніше його елементи, що утворюють розгалужену систему відповідних інститутів.

Зазначену систему утворюють такі основні складові як різноманітні громадські організації (зокрема й політичні партії), місцеві громади, профспілки, недержавні засоби масової інформації, волонтерські організації, культурні та національні асоціації, спортивні організації, клуби за інтересами, релігійні об'єднання та ін.

Дослідження проблем громадянського суспільства завжди були пріоритетними для широкого кола науковців-репрезентантів різних галузей знань та спеціальностей, насамперед таких як філософія, політологія, соціологія, статистика, історія, економіка, право.

Зокрема правознавці вивчають громадянське суспільство з позицій його зв'язку з державою і правом, їх взаємопроникнення, взаємозалежності та обопільного впливу, який має бути запорукою стабільного соціального розвитку, своєрідним антидотом від занепаду та деградації як суспільства, так й держави.

У достатньо поширеному на українських теренах підручнику з теорії держави і права за загальною редакцією

О. М. Бандурки наголошується, що зазвичай поняття «громадянське суспільство» використовується у двох значеннях.

У широкому сенсі громадянське суспільство – це сукупність неполітичних відносин (міжособистісних, сімейних, економічних, культурних, релігійних, національних), а також структур, що розвиваються за межами та без безпосереднього втручання держави. Система незалежних від держави асоціацій та відносин створює умови для самореалізації окремих індивідів та різного роду об'єднань громадян, задоволення їх повсякденних потреб.

У вузькому сенсі громадянське суспільство є цивілізаційним становищем суспільства, характерною ознакою якого є рівноправність особистості, співтовариства громадян та держави.

Ознаками громадянського суспільства є: економічна незалежність громадян; розвинута демократія; рівноправність громадян; забезпеченість прав і свобод громадян; вільне формування громадської думки, ідеологічний і політичний плюралізм; свобода створення та діяльності засобів масової інформації; високий рівень інтелектуального та психологічного розвитку членів суспільства, їх здатність до самодіяльності у складі певного інституту громадянського суспільства.

Функції громадянського суспільства полягають у повному задоволенні матеріальних і духовних потреб

людини, захисті приватної сфери життя людей, стримуванні політичної влади від абсолютного свавілля, стабілізації суспільних відносин і процесів [1, с. 129].

На сторінках не менш популярного підручника з теорії держави і права за редакцією М. В. Цвіка та О. В. Петришина під громадянським суспільством пропонується розуміти – сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на засадах самоврядування і за посередництвом яких індивіди реалізують належні їм невід'ємні права і свободи.

Ознаки громадянського суспільства полягають у тому, що воно: є однією з характеристик суспільства та відображає певну стадію його розвитку; громадянським стає лише суспільство, в якому особа визнається вищою соціальною цінністю, а її права і свободи – рівними та невід'ємними з позиції пріоритету громадянського суспільства; існування громадянського суспільства, його інститутів обумовлені безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей; громадянське суспільство є сферою реалізації потреб та інтересів, утілених у правах і свободах людини, поза безпосереднього впливу з боку держави; громадянське суспільство виступає соціальним підґрунтям формування правової держави; громадянське суспільство та його інститути функціонують на основі принципів самоорганізації і самоврядування; громадянське суспільство як соціальне явище складається із інститутів – громадських (недержавних) об'єднань; діяльність громадянського суспільства регулюється за допомогою різноманітних соціальних, передусім правових норм [2, с. 470–472].

Враховуючи органічну взаємозалежність між громадянським суспільством та правовою державою, процес становлення та побудови яких в сучасній українській державі не виправдано затягнувся і триває майже 33-й рік, навіть в умовах гарячої фази війни не зменшується актуалізація розв'язання проблем інтенсифікації кроків спрямованих на завершення формування зазначених вище двох соціально-політичних складових, що характеризують достатній рівень цивілізаційності, який виступає у ролі своєрідної перепустки до клубу європейських (світових) демократичних країн.

Не дивлячись на певні зусилля з боку окремих груп українських громадян – насамперед – представників структур громадянського суспільства та державної влади, в умовах функціонуючої зараз Четвертої української республіки, поки що не відбулося такого давно очікуваного прориву у соціально-культурній, економічній та політичній сферах нашої країни. Невидимі чинники (фактори, детермінанти) наразі не дозволяють Україні вирватись за межі зачарованого кола хронічних невдач, виробити правильний алгоритм дій щодо інституційного та системного реформування, виходу українського суспільства та держави на оперативний простір реалізації свого потенціалу.

Зважаючи на це, вирішення проблем визначення, локалізації та подальшого усунення існуючих перешкод становлення та розвитку українського громадянського суспільства можна вважати одним з першочергових та актуальних завдань, що постане після відбиття триваючої зараз агресії рф.

Науково-теоретичною основою для вивчення цих нагальних питань, можуть слугувати праці відомих учених-правознавців насамперед представників таких фундаментальних галузей права як теорії держави і права, конституційного та адміністративного права.

Набута багаторічна практика організації та функціонування інститутів громадянського суспільства у структурі теперішньої моделі республіки в Україні спонукає до її критичного аналізу та об'єктивного визначення її подальших перспектив, що допоможе сформулювати ґрунтовні висновки, спрямовані на усунення існуючих упущень та помилок, тому визначення основних чинників гальмування розвитку громадянського суспільства у Четвертій українській республіці є **метою** цієї праці.

На початку викладення основного матеріалу, слід зазначити, що відповідно до існуючих теоретико-правових поглядів авторитетних вітчизняних науковців – сутність діалектичних характеристик взаємодії між державою і громадянським суспільством полягає у тому, що не держава зумовлює і визначає громадянське суспільство, а останнє зумовлює, створює і контролює державу. Саме таким чином забезпечується відносно самостійне існування демократичного громадянського суспільства і правової держави...

Співвідношення громадянського суспільства та держави найкраще відображається через визнання або ж невизнання легітимності державної влади. Легітимність проявляється або у підтримці, або ж у засудженні державної влади інституціями громадянського суспільства [3, с. 24–25].

З проголошенням державної незалежності України в 1991 році політико-правові умови існування й розвитку громадянського суспільства зазнали суттєвих змін. Упродовж 1991–2004 років було закладено законодавчу легітимацію основ діяльності громадянських організацій в Україні: ухвалено базові для функціонування інститутів громадянського суспільства (далі ІГС) закони, а саме: «Про об'єднання громадян», «Про благодійництво та благодійну діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про органи самоорганізації населення», «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань».

Зростання ролі ІГС як суб'єкта суспільних змін вплинуло на характер державної політики, що стосувалася громадянського суспільства. Подальший розвиток законодавства в цій сфері відбувся в напрямках спрощення процедур реєстрації ІГС, створення необхідних правових умов для розвитку благодійництва, інститутів представництва та захисту інтересів територіальних громад [4, с. 27].

Рафікація 14 вересня 2014 року угоди про асоціацію між ЄС та Україною, надала новий імпульс для подальшого становлення громадянського суспільства в нашій державі та вдосконалення нормативно-правового регулювання цих процесів.

Зокрема Указом Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016 «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», була затверджена Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки.

У положеннях цього документу були зафіксовані основні проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні, а саме: відсутній ефективний громадський контроль за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування; недостатньою є практика залучення громадян до формування та реалізації державної політики і вирішення питань місцевого значення; благодійники не мають ефективних стимулів з боку держави, зокрема податкових, обтяжені бюрократичними процедурами, відсутній дієвий механізм захисту від шахрайства та інших зловживань у сфері благодійництва; більшість організацій громадянського суспільства не має доступу до державної фінансової підтримки через її обмежений обсяг, незастосування прозорих конкурсних процедур та надання необґрунтованих переваг окремим видам організацій громадянського суспільства; недостатніми є стимули щодо здійснення організаціями громадянського суспільства підприємницької діяльності, спрямованої на вирішення соціальних проблем (соціальне підприємництво); відсутня єдина державна інформаційно-просвітницька політика у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства.

Метою вказаної Стратегії визначалось створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади, органами місцевого самоврядування на засадах партнерства, забезпечення додаткових можливостей для реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, задоволення суспільних інтересів з використанням різноманітних форм демократії участі, громадської ініціативи та самоорганізації.

Також, даний нормативний акт містив чотири стратегічних напрями реалізації згаданої Стратегії, зокрема: створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій громадянського суспільства; забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; стимулювання участі організацій громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

У 2021 році, після звершення часової дії вказаної вище Національної стратегії, відповідним указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021 була затверджена Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки.

Мета реалізації цієї Стратегії полягала у створенні сприятливих умов для розвитку громадської ініціативи та самоорганізації, формуванні та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодженні взаємодії між громадянами, згаданими інститутами та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, у тому числі для реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, задоволенні суспільних інтересів, забезпеченні громадської участі у прийнятті та реалізації владних рішень.

Стратегічними напрямами щодо сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки були визначені наступні: забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення; створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства; стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

Тобто питання державної підтримки розвитку ІГС фіксувались у порядку денному української влади не тільки після 2014 року, про що свідчить указ Президента України від 24 березня 2012 року № 212/212 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні».

У положеннях даного документу наводились проблеми, пов'язані зі становленням громадянського суспільства, а саме: збереження тенденцій до непрозорості, закритості та бюрократизованості в діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування замість налагодження ефективного діалогу з суспільством; недосконалість чинного законодавства створює штучні бар'єри для утворення та діяльності інститутів громадянського суспільства; механізми участі громадськості у формуванні та здійсненні державної політики належним чином не реалізуються; податкове навантаження не стимулює діяльність і розвиток інститутів громадянського суспільства та їх підтримку вітчизняними благодійними організаціями; більшість інститутів громадянського суспільства не має доступу до державної фінансової підтримки та вітчизняної благодійної підтримки; потенціал інститутів громадянського суспільства щодо надання соціальних послуг населенню не використовується.

У якості мети державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні пропонувалось

створення більш сприятливих умов, спрямованих на задоволення інтересів, захист прав і свобод людини і громадянина, подальше становлення громадянського суспільства на засадах безпосередньої, представницької демократії, широкого впровадження форм демократії участі, самореалізації та самоорганізації громадян.

Стратегічними пріоритетами державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні були визначені: сприяння встановленню максимальної відкритості, прозорості та підзвітності суспільству органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування; зростання соціального капіталу для підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії у суспільстві; створення сприятливих умов для утворення та функціонування інститутів громадянського суспільства; забезпечення участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, зокрема, шляхом створення умов для забезпечення широкого ефективного представництва інтересів громадян в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій (діалогу) із громадськістю з найважливіших питань життя суспільства і держави; запровадження громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, посилення впливу інститутів громадянського суспільства на прийняття управлінських рішень та їх реалізацію; сприяння благодійній, волонтерській діяльності, іншим формам громадської активності та громадянської культури.

Навіть не самий ретельний аналіз змісту наведених трьох відповідних стратегій, наводить на думку про певну шаблонність, калькування та концептуальну куцість змісту цих документів. Виникає таке враження, що їх положення не повинні заходити за умовні обмежувальні прапорці. З невідомих причин у стратегіях скромно замовчується про ціннісні та світоглядні пріоритети для українських громадян, значна частина з яких продовжує керуватися «приматами», успадкованими з радянських часів на кшталт «моя хата з краю» або «від мене нічого не залежить».

З іншого боку, у зазначених документах де-факто спостерігається майже повне ігнорування важливості таких важливих секторальних ІГС як медіа, політичні партії, профспілки, заснованого на громадах місцевого самоврядування та особливо актуального у воєнний час волонтерства.

Перелічені особливості згаданих стратегій свідчать або про професійну непридатність або навмисне приховування їх авторів згадок про існуючі системні проблеми і причини гальмування становлення та розвитку ключових ІГС. Одразу ж виключаючи перший фактор можна припустити нарочите, свідоме спрощення їх положень відповідними виконавцями, яке спрямоване на убезпечення чинної владно-управлінської системи та її очільників від давно затребуваного українським соціумом розширення і використання контрольних функцій з боку представників зміцненого громадянського суспільства.

У цьому полягає один з головних негативних феноменів чинної зараз моделі Четвертої української республіки, де формально існують владні та громадські інститути, однак у змісті безпосередньої роботи вагової частки їх керівництва та приближеного до нього персоналу, значним чином домінує приватний (особистий, груповий) меркантильний інтерес, що не тільки дискредитує діяльність цих структур в очах звичайних українських громадян, а й унеможлиблює їх ефективне функціонування.

Для більшої аргументації даної тези, слід навести характерний приклад з соціальної практики. Так, друга хвиля опитування «Громадяни і парламент: довіра, взаємодія та відкритість в умовах воєнного стану», проведеного на початку 2024 року Міжнародним республіканським інститутом (IRI) спільно Інтернейз-Україна в рамках Програми USAID «РАДА: наступне покоління», показала зниження довіри українців до Верховної Ради України –

29% українців зазначили, що «цілковито» чи «швидше» довіряють парламенту у той час, як у 2022 році цей показник становив 56%. Водночас обізнаність громадян щодо діяльності ВРУ також знизилась – із 69% у 2022 році до 59% у 2024 році.

Основним критерієм при обранні народного депутата українці назвали – чесність та дотримання обіцянок. Так вважають 41% респондентів, в той час як у 2022 році так вважали лише 27%. Також для громадян суттєво важливішими при виборі народних обранців стала хороша репутація та незалученість до корупції – цей показник зріс із 6% у 2022 році до 19% у 2024 році [5].

Надані результати опитування, свідчать про існування вагомого соціального запиту на суттєве покращення якості корпусу народних депутатів (насамперед за такими критеріями як чесність, дотримання обіцянок, хороша репутація, незалученість до корупції). Враховуючи це, в умовах розвинутих ІГС та відповідного тиску громадян на діючих народних депутатів, вітчизняний парламент мав би виробити відповідні критерії (вимоги) до майбутніх представників народу з наступною їх фіксацією у ст. 76 Конституції України та у нормах Виборчого кодексу України.

Крім того, зважаючи на зростаючу роль політичних партій у виборчій системі України, не було б зайвим також доповнити (змінити) норми зафіксовані у ст. 6 чинного Закону України «Про політичні партії в Україні» та відповідні положення партійних статутів.

Усвідомлюючи, що в умовах теперішньої владної моделі та негласних пріоритетів депутатської діяльності, реалізація наведених вище пропозицій є майже фантастичною, слід обирати інший варіант втілення у життя затребуваних суспільством новацій щодо посилення вимог до репрезентантів представницької влади.

Так, одним з дієвих кроків вирішення порушеної проблеми є інтенсифікація процесів становлення та розвитку ключових ІГС, але для цього необхідно усунути існуючі фактори (чинники), що заважають на повних обертах реалізувати це важливе завдання.

Перелік таких чинників можна поділити на дві групи – первинні (основні) та другорядні (побічні).

Прикладами побічних (другорядних) факторів можуть слугувати викладені вище окремі положення Стратегії, що характеризують недоліки роботи державної влади у цій сфері, а саме: недосконалість законодавства, що регламентує функціонування ІГС; недостатнє фінансування з боку державної влади становлення громадянського суспільства; відсутність дієвого механізму захисту від шахрайства та інших зловживань у сфері благодійництва; недостатня практика залучення громадськості до формування та реалізації державної політики і вирішення питань місцевого значення; збереження непрозорості, закритості та бюрократизованості в діяльності органів виконавчої влади; відсутність реальних механізмів участі громадськості у формуванні та здійсненні державної політики.

Перелік основних або ключових факторів гальмування становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні є достатньо невеликим, усього три чинника.

Перший – фактична незацікавленість з боку значної частини керівництва державно-владних структур в інтенсифікації становлення та розвитку українського громадянського суспільства, а тому здійснення відповідних трансформацій продовжується в обмеженому, керованому та максимальнo уповільненому форматі, з метою недопущення виникнення ефективних ІГС, які у перспективі будуть здатні здійснювати соціально позитивний вплив на організацію і функціонування різноманітних державних органів влади.

Другий – значний і негативний за своїм змістом, здебільшого малоприхований тиск на функціонування ключових ІГС (політичні партії, медіа, профспілки) як з боку олігархату, так і окремих органів влади (насамперед виконавчо-розпорядчої спрямованості). Виняток складають окремі антикорупційні громадські організації та агентства журналістських розслідувань, які переважно мають закордонне фінансування.

Третій – незавершеність формування відповідних комплексних суспільних потреб стосовно установчих змін в Україні (першочергові завдання яких мають стосуватись громадянського суспільства і правової держави) та вироблення оптимальних алгоритмів їх реалізації, запорукою успіху яких мають стати соціальні активні, небайдужі українські громадяни, котрі міцно стоять на фундаментах загальноновизнаних людських цінностей і світоглядних пріоритетів, а також у світосприйнятті та поведінці котрих відсутній пострадянський синдром «дрібного гвинтика» від якого нічого не залежить.

На підставі викладеного можна констатувати, що у парадигмі організації та функціонування державної влади Четвертої української республіки, є достатньо помітними негативні сутності, що визначаються високою питомою вагою втілення у життя власних (групових) приватних інтересів особами, наділеними владними повноваженнями. Це є одним з ключових чинників наявності ознак деградації сучасної української держави та фактичного гальмування процесів розвитку громадянського суспільства в нашій країні. Як доводить багаторічний соціальний досвід, сподівання на позитивні результати щодо створення ефективно діючих інститутів громадянського суспільства і правової держави в межах чинної республіканської моделі є не виправданими, тому необхідно формувати та втілювати у життя соціальні конструкції П'ятої республіки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2018. 416 с.
2. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ : Алерта, 2023. 304 с.
4. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року : аналіт. доп. – Київ : НІСД, 2021. – 112 с.
5. Довіра українців до Верховної Ради впала, громадяни хочуть, щоб парламент сприяв закінченню війни. IRI. 30 травня 2024. <https://iri.org.ua/survey/dovira-ukrayintiv-do-verkhovnoyi-rady-vpala-hromadyany-khochut-shchob-parlament-spruyav>